

BIZITZAREN KOMEDIAK ZUBEROAN

Tolosa, 1998-XI-13

Txomin Peillen

Bizitzaren komediak deritzaiet Zuberoan XX. menderarte ematen ziren ekitaldiei, eguneroko bizitzaren berri ematen digutelako. Ekitaldi horiek berdurak, kantoreak, tzintzarrotsak, astolasterrak dira; pluralean erabiltzen diren izenak dituzte.

Bertutearen izenean

Zuberoan ez du aspaldi bertutearen aitzakiarekin gizarte zentsurak egiten zirela, eta “bekatuaren” arauera, kantu, parantzerki eta antzerki ematen. Zuberoatik kanpo holakoak ezagunak dira eta beste izenekin, manexen artean, galarrotsak, toberak eta tobera mustrak. Zuberoan behintzat ez dago nahasketarik, tzintzarrotsak parantzerkiak dira, frantsesezko “charivari”ak dira eta “xaribari”; hori euskaraz hegoaldeko ikerlari batzuek asmatua da, bestalde astolasterra antzerkiak dira, frantsesez “parades charivariques” edo “farces charivariques*” izenez ezagutuak.

Nor ukitzen zuten? Nornahi, herriko kargudun, dirudun aitoren seme edo ez, apez edo apezpiku. Noiz egiten? Noiznahi eta maiz errepikatzen ziren ekitaldiak. Baita baliatzen trajeria serio baten erdian emateko.

Khantoreak

Halare bakoitzak baldintza bereziak ditu; *khantoreak* dira hedatuenak (hiza kasu hortan pluralean erabiltzen da beti) eta “bekatu” guziak aipatzen dituztenak, gizarte legehauste guzien aurka eta nornahiren aurka egiten direnak, senar emazte zaflakariak, emagalduek, apezak, haur hiltzaileak “khantoreak” eginaz epaituak dira. Horien artean daude zuberotar koblakariek eginak hala nola Etxahun Barkoixek idatzi zituen *Gaztalondoko neskatilak*, *Maria Solt eta Casterot*, baita *Ama alhaba*, *Elhartxü eta Miñau* ere. Orain, naski ez dakigu norentzat eginak izan diren ainitz, non ez den etxearen izena agertzen.

Halatan ere joan den mendekoak izan arren edo oraingoak izenak aldaturik *Igelan* eman genituen bi XIX mendekoak Nafarroa Garaiko bat Aingeru Irigaraiek igorria, beste bat Zuberoakoa eta azkenik 1962.an U.ko apezari norbaitek egina, azken kasu hortan orduko gazteek harrapatu zuten artzain hori adinez gutiengo zen neska batekin hotel batean. Auzapezak neska deiturik jakin zuen hamalau urteetan hasita jokuan zebilala. Holako kasuetan urrunago ikusiko ditugun berdurak egiten ziren, eta ez beti zuzenez.

Satira guziak ezin dira hor sartu, ordea, *Llelleren* mozkor kantua orokorrago da, eta *Musde Imaz* eta Etxahunek apezekin izan zituen eztabaidak hortik kanpo daude. Halaber kantore irringarri baina ez gaixtoa egin zion ligiar batek Ahuzkiko ostatuan lehenago etxekandre zen *Xixili Baratzabal* eta beste bat *Ligiko kantu txapelketaren* aurka, auzapeza mindu nahiz.

Khantoreen berezitasuna da, eresi edo melodia bat daukatela eta gazteek “biktimak” topatzen dituztenean mimoz, ikahinkaz eta parantzerki kanta dezaketela, maiz beren khantoreen ahaidea txistuz *hüstülotsez* eta musika soilez *kantalotsez* entzunarazten zaie. Askotan kantoredunari herrian ezinbizia egiten zaio. Gogorra da baina auzitegiei salatzeakoaren ordez egiten da. Khantoreen egitea oraino modan dago batez ere maskaradaetan ematen direlarik politika gizonenak.

Berdurak

Egintza hortan ez dago testurik. Sexu legehauste edozein izan denean bakarrik egiten da, merezi ala ez bi bekatu egileen etxeak bidez bide ezpelez, ostoz, lastoz edo irin zahiz markatzen ziren. Hala L. herrian, gehienbat apez gogor batez mendekatzeko, F. eta G. andere piadosen etxeak berduraz lotu zituzten apezetxearekin. Hor, agian, apez gogor batez mendekatzeko, izan zen, soinuazale edo dantzalditara zebiltzan neskei kofesio txartela ukatzen zietelako.

Ixilik eta gauaz egiten bazen, batzutan uzten zuen beste lekuko bat “txorimalo” gisako panpina bat. Azken berdura hori ezagutu dut, duela hogeitau urte, Basaburuko herri batean, andere batek susmoa baitzuen senarra auzotegiko andere batekin zebilala bordazale zeudenean; bi bordak berduraz markatu zituen eta senarraren borda alboan “mustra” bat ezarri bi egurrez egin gurutze bat landatu zuen eta gurutzearen buruan senarraren txapela zahar bat ipini eta gurutzearen besoetan haren “kasabeta” edo txaketa hedatu. Beko aldetik lurrean banana bat bi liranjaz inguraturik eman zituen.

Tzintzarrotsak (manexen galarrotsak)*Norentzat?*

Tzintzarrotsa —hala deritzaio zintzarriekin egiten delako— da parantzerkiaren bideko hirurgarren urratsa, baina askoz mugatuago da. Ez da egiten zintzarrotsik alargun eta ezkontzekoen karietan baizik, ezkongabeen arteko sexu harremanetaz ez da egiten, ez adulterio kasuetan ere, beti alargun bat edo alarguntsa batek egon behar du gai.

Maiz Belaren lekukotasuna aipatzen da Donapaleun egin zen tzintzarrots baten gatik, baina Mauleko beste jakilegoa badago eskuidazki berdinean: “Plaisanterie” kronikan hau kondatzen digu Jakes Belakoak.

Naski izan zitezkean eta batikbat kargudunen aurkako ekintzak tzintzarrotsen itxura zeukatenak, baina hemen Egiategik ere aipatzen duen mozorroen erabilera agertzen da. Gainera duela hogeita hamar urte Santa Grazin astearte gizenez mozorrotuak etxez etxe zebiltzan, ez ondotik ikusiko dugun bezala gaizki egiten, ordea:

“Ainsi le Sieur Serey, conseiller au parlement de Navarre, lequel logea en la presente ville de Mauleon chez Burro, a la conduite du sieur de Belaspect, baillly et juge royal de ceste dite ville le soir du mardy-gras 25 de fevrier 1648 eux dus venant de Basse Navarre et passant icy pour par eux aller à Pau le lendemain. A cause qu’il y eut des masques qui alerent faire des momeries et fadesses ordinaires a telles gens et en suite les dit masques de laché des coups de pistolet devant la porte du logis de Burro, disans voila pour monsieur le commissaire.”

(“Halaxen Serey jauna Nafarroako parlamentukoa Burroenean Maule honetan zegoen, hiri hortako epaile eta auzapeza zen Belaspect jaunaren ardurapean, 1648 ko otsailaren 25.ean astearte gizenez arratsean, Nafarroa Beheretik Pauera joan behar zuelarik biharamenean. Gertatu zen mozorrotuak jende horiek ohi dituzten tximinokerien eta ahulkerien egiten ibili zirela eta gero mozorrotuek pistolekin tiroka eman zirela Burro jaunaren etxeko atearen aintzinean, ziotelarik: Hau komisario jaunarentzat.”)

Nork egiten?

Herriko mutil gazteek, naski, batzutan lauzpabost mutilek, besteetan hamar hogeieraino; gero baziren entzule eta ikusleak ere urruntxago segitzen zutenak. Zahar bat edo beste sartzen zen taldean, kobla zenbaiten “hontzeko” edo edana zelako; maiz aitzinetik apur bat “pintukatuz” berotzen ziren gazteak.

Tzintzarrotsen iraupena?

Ligiko eta Santa Graziko berriemaileen arauera, egarritu arte bizpahirur oren iraun dezake, baita errepika diteke urteetan ere, alargunak gazteriarri dirua eman arte, dantzaldia edo afaria egin dezaten. Kasu bat eman zitzaigun gerla aurrean eta oraino gerla ondoan zintzarrotsak izan zituen gizon behartsu batena.

Haboro dena, senaremazte elibat —bata alargun ezkondu zena— La-tik H. ra bizitzera ihesi joanik eta haraino La-ko gazteek jarraiki zitutela. Halaber beste alarguntsa bat Li-tik H.ra oinez zoanean herriko gazteek zintzarriak harturik, bizikletaz jarraitzen zitzaizkion urteetan.

Noiz?

Gutitan egiten egunaz non ez zen andere bakartu bati; gehienetan, ordea, gauaz egiten zuten, gizon bat hurbil zegoenean. Ez ziren etxetik hurbiltzenegi baitzekiten “tiro bat biltzen” ahal zutela. Baina etxekoek entzuteko gisan zen zarata eta “tzintzarrada”.

Nola egiten?

Beren musika “tzintzarri” handiekin egiten zuten, alegia “küs küüllü” bobilekin, behi metalekin eta tai gabe inarrausten zituzten joalteak. Denbora berean behi adar turuta jotzen zuten, baita zurezkoa ere; azken honek izugarrizko marruma egiten omen zuen. Zurezko turutak kono baten itxura zuen kanpotik eta barnetik ahoaren lekuan hestunea. Lizarrez, altzez (altzak baitu bi-hotza) edo pagoz egiten zen Allande Elixagarai gure berriemaileak dionez.

Bertsoak eta zino minoak

Ikusleentzat baziren mimoak, zinominoak, ihakinak eta bi motatako bertsoak. Ohidurazkoak ia beti berdinak eta kasuan kasurako eginikakoak haizeak eramaten zituenak bekatarrien beharrietarat eta kontserbatzen ez zirenak maiz; beharbada Etxahunen *Maria Solt eta Castero, Eihartxü ta Miñaut* tzintzarrots koplak zitezkean ez baziren astolaster batekoak? Hona ohiturazkoak pastoralaren psalmodiarekin ematen zirenak.

Deia **Bada hotz, bada bero
gaur egin dezagün tzintzarrots
Jaun erretorak erran beiteikü
egin ditzagün gaü oro.**

(Altzai Lakarri, Santa Grazi, Junes Casenave Harigilek emana)

(Hemen apezaren baimenarekin egiten dute, Napoleon III.ak Ezpeletako gaztei "tobera" baten egiteko baimena eman zieten bezala P. Urkizuk oroitarazi digun gisa.)

**Türüt eta türütots
gaur eginen dügü tzintzarrots
Peirot hunek erran beiteikü
egin dezagün gaü oroz**
(Ligi, Allande Artigau Elixagarai ligiarrak emana).

Astolasterren mehatxua

**Tzintzarrotsak oraiko
astolasterrak geroko,
Peirotinak zer egin?
Tzintzarrotsen lotsaz, thüpiñala khakegin**
(Ligi, Allande Artigau Elixagarai, ligiarrak emanik)

(Honekin dakusagu jendea ohitu zitekela tzintzarrotsari baina astolasterra ekintza gaiztoagoa zela eta nekez jasaiten zena).

Mehatxutik mespretxura

**Peirotina zirintü
phiko berde jan beitiü;
Peirot horrek behar dü
ürrin hunik senditü**
(Ligi, Allande Artigau Elixagarai ligiarrak emanik)

Itzuleraren mehatxuak

**Ai! eia! zer da hau!
lagun aphur gira gaur
Iragaraiko mala ziloan
itho zaizku hamalaur.**

**Peirotina, Peirotina,
adio bihar arrats artino
bihar arratsen jinen gütüzü
bi dozena haboro
sonu baten egiteko (J. Casenave Harigile)**

(Hemen Allande Elixagaraiek ere ezagutu tzintzarrotsen zenbakia dator dozena batetik hirur dotzenaraino, zeren biktimen askaziak kenduz geroz ezin baitzen gazte gehiago bildu).

Bertoak euskaraz ziren, baina batzutan deia bearnesez adierazteko gauza parregarria izango zela. Berdin Peirot, Peirotina, Peiroton, maskaradetako behartsu, ergel, buhame eta bazterkin jendeen izengoitia ziren maskaradetan.

Okzitaniera parre eragiteko erabiltzen zen eta arloteentzat, hala nola kantu eza-gunean.

**Buhamiek badakite
trinkuntrankun egiten
ahate bat ebats eta
galtzapean gordatzen**

Lo Peyroto, lo Peyroton, a lo praube Peyroton

Astolasterrak

Zuberoako astolaster gehienak Patri Urkizuk argitaratu *Zuberoako irri tea-troa* liburuan daude. Bat edo beste dabilala nonbait badakigu baina ez ainitz eta baldin badira hogeigarren mendekoak dira, hain zuzen oraindik hurbilegi direnak jendeak mindu gabe agertzeko. Ez natorkizue Patriziok idatzitako gu-zien erreplikatzera, hala nola “Ainozkurtsni”, izenarekin Hardoiek *Gure Herri-rian* eman eszenografia “Instrukzioniak”, ez eta beste batzuren lekukotasunak oro. Baina corpus ia osoa eskuen artean daukagunez geroz aipatu liburuan, gozoketa batzu ekarri nahi nizkitzue.

Nork norentzat eginak

Koblakariak eginak ziren. Badirudi Etxahunek egin zituela, J. Haritsche-lharrek idatzi zuen bezala, eta kantu nagusia salbatu badu herriaren oroimenak, familiak paperak erre zituenaz gain testu osoak ez ditugu sekulan aurkituko. Etxahunen izenaz kanpo Jakes Oihenarten bat agertzen da eta bestalde bada-kigu Sorhuetako Hegiaphaltarrek astolaster ainitz egin zituztela eta euskaltzain urgazle genuen Marzelino edo haren aitak XX. mendean idatzi zutela, bai eta Leon Sallaberek ere.

Santa Grazin Hardoi oihantzain eta azken astolasteregilearen berriak kon-tatu zizkigun Junes Casenave Harigilek. Koblakari harek ez zituen astolasterrak idazten, benetan ahozko literatura praktikatzen zuen, antzerki idazte peripate-tikoa eginaz. Astolasterrak emango zituzten bizpalau lagunekin oihanera joai-ten zen egotzi behar ziren zuhaitzen markatzeko estakuruan. Bertso bat “hon-tzen” zuen, zuhaitzari aizkora ukaldi bat eman ondoren, eta ondoan, alboan zegoen jokulariari, lauzpabost aldiz erreplikarazten, halaber egiten zuen bestee-kin eta eskolagabeko eta eskola guttiko jendeek daukaten oroimen harrigarria-ren bidez, Hondagneu-Jauregi ostatuaren alboan zegoen belardian emaiten zi-tuzten Hardoien “ikasleek” bertsoak astolasterretan.

Noiz emanik

Dakizuen bezala asko XVIII. mendekoak dira, trajeria baten barnean salbaturik eta askotan pastoralara baten emankizunaren erditan jokatuak eta hala agertzen da *Petitun eta Petik Hun* astolasterraren sarrera hitzaldian

**Ditzagün ützi erregiak
bere zentruetan
permiti ezadazie sar nadin
herriko egitekuetan.**

Pastoralak Pentakoste aldia ematen zirenean, astolasterrak tarteka zitezkean, baina Ihauteri garaia eta haren aitzakian astolaster hutsa eman zitezkean. Tzintzarrotsak errepikatzen baziren, astolasterrak ez, ezen jokuaeren biktimek batzutan auzitegira deitzen baitzituzten.

Zer idaztankera?

Distikoetan baina beti lau lerrotan idatziak hemistikioa markatuz. Nik bertso elastikoak deitzen ditudan horietakoak dira, erran nahi baita silaben kontua nola nahixka doala, hala nola *ditzagün ützi* bertsoa 9/ 6, 11/ 8. Batzutan errima, gehienetan asonantzia agertzen da. Bertso asko zortzi silabatako bertso lerrora hurbiltzen saiatzen dira.

Argitaragabeko XX. mendeko astolaster batean ikusi dugu hitz lauezko zatiak badaudela. Hizkuntz atlasaren egiten zebilelarik X. Videgain holako pitxiak bildu ditu idatzizkoa edo ahozkoak.

Zentsuratutako bi jendetarik batek frantses izena eraman dezake, gizonzko *Petit-Jean* (Joanes txikia), *Pierrot*, anderezko *Marceline* edo bestelan izengoitiko gizonzkoak *Kabalzar*, *Joanik Hobe* (joanda hobe) eta andereak, *Petik hun* (azpitik on), *Xiloberde* (Txuloberde), *Beltxitina*, *Arieder*. Astolasterren izenburuak bikun dira eta lehena beti gizonarena; batzutan tituluan ez da agertzen biktimaren izengoitia, baina *Ligi* delakoa pentsatzeko da ligiarra edo liginagarra zela.

Didaskaliak pastoraletan bezala dira eta ez frantses ereduan orainaldian, baina iberiar ereduan agintaldian, *jalki*, *mintza*, *igain*, *paseia*, *retira/erretira*. Distikoak lau lerrotan idaztea, agian Espaniatik heldu da, baina errateko manerak ere agintzen du, hemistikioko mozturan botzaren pausu bat egiten zelako.

Mintzairaren erabilera

Gaztelania ez zuten irriaren sortzeko mintzatzen. Parrea eragiteko sasi frantsesa, sasi latina eta batikbat bearnesa zerabilten, tzintzarrotsetan baino gehiago.

Halaxen Saroihandy-k Santa Graziko Jauregian Hondagneu ostatuan, 1916.an Margaita xaharrari bilduek bearnesen bidez adierazten dute komikoa izango dela:

*Si bou boulets crede
aquezo qu'ey bertat,
Igantian dirate astolasterrak.*

Egia da biktima bietatik bat bearnesa baldin bazen batzutan bearnes bertso bat edo beste esanarazten zitzaioa. Oroitzen naiz ahal bezala grafiatuako bearnes harekin eta Urkizurekin zer buruhaustea izan genituen, Pauko bearnes irakasleek laguntzarik ezin emanez, bi kasutan postako bearnes karteruak, irakurri eta ulertu zituen bertsoak.

Hain zuzen Santa Grazin eman ziren azken astolasterrak bereziki *Bala ta Vilota* astolasterrean, bearnes ahapaldi asko agertzen da. Bearnesaren edo okzitanieraren erabilera hori maskaradetako beltzetan ere ikusten dugu.

Santa Grazin diotenez azken aldikotz, 1930.aren inguruan, astolasterrak eman zituztenean herrian, B.ko neskatilaren ohoretan, hedexuriek, jendarmek jokulariak atxilotu zituzten eta Donapaleuko euskaldun tribunalera eraman; han askatu zituzten pena bezala etxera oinez sartzea emanik. Ez zen zigor handia baitakigu gerla aurrean bazirela Larrañetik Donapaleura oinez joaiten zirenak merkatzale.

Astolaster eta tragikomedietan egunorozko bizitza: medikuntzaz

Ihauterietan ematen ziren tragikomedia eta P. Urkizuren lanetan irakur daiteke nola ematen ziren, baita Iñaki Mozosen liburu batean testu osoak. Askotan esan baita etnologia iturria izan litekela, uste dut lehena izan naizela hortan begia sartu dudana. Hain zuzen *Anuario de Eusko Fokloren* bi urtetakoak, 1994-1995ekoak, nire lan batekin bete dira, eta da euskaraz emana *Zuberoako herri sendakuntzaz* ikerketa luze bat. Lan horretarako atera nituen astolasterretatik eta ihauteriko tragikomedietatik 109 bertso euskaraz, bat sasi espainolez eta bizpahirur sasi frantsesez.

Lekukotasunen seriostasuna

Fartsak direnak gain uste izateko zen horietan agertzen den sendakuntzak ez zuela ezer ikusteko garaiko bizitarekin, baina hain zuzen XVIII.mende eta XIX. hasierako testu horietan agertzen direnak frantses administraritzaren idazkiekin, ekarpenekin bat egiten dute. J.P. Thillaud frantses medikuak *La Maladie et la médecine au Pays Basque au XVIIIème siècle* delako liburuarekin bat egiten dute bertso gehienek, ez baita hain irrieginarriagorik nola eguno-

rozko bizitzan herriak entzuten zituen jakintzalari txipien hitzak baino. Esan nezake euskara jakin balu ikerlariak aurkituko zituela hor berak ezin hatze-
manez deitoratzen zituen iturriak.

Medikuen formakuntzaz

Sendagileak ezin duela merkeago egin egiaztatzeko bere formakuntzaren eta kokatzearen gastuak aitortzen dizkigu.

799 **Eta eskolen egitea
Montpellierereko Unibertsailetan
mila libera zitadazün
kostatzen urtean (Pantzart).**

Ondotik beste gastuak eri dirudunentzat botiga edo senda etxe bat eraiki duelako, naski ez baitziren dirugabekin ospitalera joaiten.

800 **Butiga badiantazüt
hamar mila libera**

Bertsoak jarraitzen du liburutegiaren kostuarekin

**eta biblioteka
“contant” berrogei pistola (Pantzart).**

Halaber potikariak bere jakituria nondik duen azaltzen digu

252 **Armenian izan niz
bai eta Italian
gaüza ederrik eta küriosik
ikusi dit haietan (Pantzart).**

253 **Droga etselentez
hona niz kargatürrik.
han ediren ahal
bezain arraroetarik (Pantzart)**

Barberua edo barberak zer?

196 **Bordelen sarthü nintzan
aprendizajearen egiten
eta aprobatü izan nintzan
hantik sarri Chartresen (Pantzart).**

(Honekin badakigu XVIII. menderaen lehen erdian ikasi duela barberuak zeren mendearen erditik goiti Baionan izango baita barberu eskola (ik. JP. Thi-

llaud). Egia da XVIII.ean zela benetan antolatu barberuen ofizioa, bizargileen gandik hautsiz eta medikuetara hurbilduz, orduan ere errege diplomak izan zirela, eta bertsoak ongi dio kaxetaz, zigiluaz mintzo:

- 203 **Fabülaz mintzo nizala
ez dezazüela pentsa
ezi so egizüe non düdan
erregeren kaxeta** (Pantzar).

Emaginen ofizioa

J.P. Thillaud-k kondatzen digu nola XVIII. mende erditsutan Euskal Herriko emagintsek azterketa bat pasatzen zuten Baionako barberu nausi baten aurrean eta beste azterketa bat parropiako erretoraren aitzinean ohidura onak eta zintzoak zirelako agiriaren ukaiteko. Hortakotz, ofizioaren zintzotasunaz arrazoinekin dio bertsoak:

- 26 **Düela zerbait denbora
ikusi züntüdan izorra
eta orai aldiz
ontsa meherik sabela** (Ardeatina).
- 27 **Aperentziak manatzen dizüe
haurra galerazi düzüla
ez denez geroz izan etxen
Graziusa emagina** (Ardeatina)

Garai haietan bi Graziusa emagintsa zeuden Zuberoan, bata Altzürükün, bestea Muskildin eta inguru haietako mintzaeran testua.

Bubane eta Xiloberde astolasterrean emagina zintzotasunaren eredu bezala agertzen da.

- Bubane 112 **Etixerat ützüli nintzan
emaginareki(n)
emaztea ediren nüan
haurra sorthürik mithilareki(n)**

Malku eta Malkulinan neska izorra berriz parregarria.

- Barbera 312 **Bizkitartean ikhusi dit
malür heltzen haregatik
xirringa moko sarthürik
kontrako xilotik.**
- 313 **Ikhusi dit hartarik
inkropisia (sic) lotzen**

**eta bederatzi hilabete
ez erremediatzen.**

311 **Operazione garratza
ez dea hori othean
sekulan ez da behar ezarri
hatza düen xiloan.**

Haur galeraztea ez da oraikoa eta Malkulinak deitoratzen du izorra izatea.

254 **A! ez deia malerus
emazteen zorrea,
izan behar puntzela
edo tripa betea (Malku ta Malkulina).**

Eta erabakia

287 **Zerbait gisaz nik hura
behar düit jauzerazi
haren lotsarik gabe
nahi nüzü trankil bizi.**

Googo aipatzen inkropesia edo hidropisia duela emazte izorra batez erratea Europa guzian, agian ipuin iturria da hau bezalakoa, haur baten eta ama baten hizketa, andere izorraz ari:

—**Ama! zer du andere horrek sabel haundi horrekin?**
—**Hidropisia du, ura sabelean eginik.**
—**Orduan ama! umea itoko zaio!**

Neska izorrari buruz maiz holako bertsoak badira hemeretzigarren mende hasierako *Martzelina ta Xiberoa* astolasterrean, hain zuzen neskak nagusi guzietan ume batez izorra geratzen delako eta bere lehen maitale zozoena Xiberoak denak adarrekin onartu behar dituelako, azken epaketan.

Haurren sortzea

Gure mendearen hastapeneraino iraun duten ohiturak Zabalaineneko Davantarra senar-emazteek, Ürrüstoién azaldu zizkidaten; hamazortzigarren mendeko emazteen erditzea, moda zaharrean, berdín berdina zen. Ohar dezakegu ohitura hori munduan zeihar oraindik bizirik dagoela, eta teknika batentzat, behintzat, azken hogeí urteetan “modernoe” berriz erabiltzen dutela. Irakur ditzagun bertso zaharrak.

Pierrot eta Xarrot astolasterrean Xarrot emazteak dio gizonari:

253 **Ai! ei! Pierrot!
hanitz gaizto dit trenpüa**

**inposiblezki gaur
sorthü behar dit hümea.**

- 254 **Otoi jeiki zite
eta sü handi bat egin
hartan berotzera
ni ere jeiki nadin** (Pierrot eta Xarrot)

Bubane eta Xiloberde astolasterrean, morroinak etxekandeari dio haurraz erditu ondoren:

- 114 **Orai libre zirade
Jinkoa dela laidatü;
zure sabelak behar dizü
ene zintüraz trozatu.**

Mutilak etxekandeari eskaintzen diona oihalezko gerriko zabala da erditu ondoren sabelaren atxikitzeko.

- 117 **Hots emazü oherat
eta har koraje
salda ekarriren dereizüt
oren erdi bat gabe.**

Halaxen ere mende hasieran Zuberoako baserrietan emazteek kokoriko edo zizailuan jarririk, sutondoan, haurraz erditzen ziren eta gero ohean etzaten janari bakarra zutelarik orduan oילו salda.

Kokorikoz haur sortzea orain berriz modan dago eta etzanik baino hobeki egin dezake emazte batek haurra, non ez duen sezariana bat edo indizio bat, pikura bat hartu haurraren sortzeko.

Diru arazoetan egonik, Thillaud jaunak ez du ez errezeta ez kondu gehiegi aurkitu artxibotan. Geronek errezeta bat aurkitu genuen Barkoixen Peillene-neko jatorri etxean, 1702.koa, eta Pantzarten errezeta bat agertzen da. Biologo ez den batek esango luke —ez da zientifikoa— behin inardetsi zidaten bezala, baina ohartu nintzen bazirela purga errezeta hortan senda belar gisa landare ezagunak. Jose Elhorga bidarraitar farmazian doktore denari galdetu nion eta erantzun zidan errezetako gai gehienak oraindik erabiltzen zirela. Jo nuen *Dictionnaire de la Pharmacopée Française* hortara, Pariseko Bibliothèque Nationalean ikustera eta han ezagutzen ez genituen bi landare ez zirela asmatuak izan ikasi; baina landare horiek azteken sendabelar zirenak ez ziren beti on gertatzen Europara iristen zirenean eta utzi zen Mexoakan eta Xalap delakoen erabilera.

Naski parregarri zitzaion eskolagabeko jendeari entzutea agian euskaraz idatzi errezeta zaharrena.

- 246 **Sena kassa hobenetik
Errübarba eta Agarik
Eskamonea, Aloea
Polipoda eta Turbit.**
- 247 **Hermodate, Mexoakan
eta Xalap harekilan
behar düzü orotarik
aments libera bedera.**
- 248 **Zeren eta eri honek
korpitz handia beitiü
drogak ere hala hala
arrazunable behar dü.**

Jakina holako purgak azkenean Bakus sendatu zuen, baina Bakusek nahiago zukean ardoarekin eta purga harez, urean egosia dena ez du hartu nahi:

- Potikaria 270 **Ekarzu pinta bat hur
eta ezar hirakitera
eta drogak oro
hüts bertan hara.**
- Bakus 273 **Ala edateko karratxa
Zer infame ezarrio düzie?
Ahotik kakegiten
sarri ikusiren naizüe?**

Aurretik eman aiuta edo labamentuak ez dio ezer egin. ez eta jendeari irri eragiteko aipatu diren beste bi purgek bata azti erremedioa behi-kortzarekin egina eta bigarren geronek gazte garaian ezagutu dugun gatz purga.

- 254 **Eta bestalde hainix
persona dira abüsatzen
ema txar eli baten
beitiüreie kristel emaiten (Pantzart).**

(Oraindik gerla honen aurrean eta azken gerla denboran Zuberoan bazebiltzan etxez etxe andere xahar batzu erremedio eskaintzen. Hemen agertzen kristel emaita: klisterio emaita da eta ondotik dator baten konposizioa eza-guna eta beharbada oraindik erabilia).

- 257 **Bena haien labamentia
zertaz date konposatürik
Uthürri hur eta nafar gatz
alkarrekin hirakitürik (Pantzart).**

Bitxia da nafar gatzaren aipamen hori ezen Zuberoan kabalen sendaketan ere erabiltzen baitzen Barkoixen idatzi Dassanzaren aldaera batean irakurri dugun bezala, orain gatz larria esaten diogu gatz mota honi.

Sangratze edo seinatzeak

Odolaren kentzea, klistero eta purgekin XVIII-XIX. mendeko sendaketa arruntak ziren eta parregai Europa guzia. Baina zertan datza komiko baliapidea edo litroka kentzen dela odola edo idiei bezala zangopetik.

- 234 **Hogeita lau libera odol
idek'ezozu besotik
eta aski ezpada
beste haiñbeste zankhotik.**
- 310 **Sangre bat behar düzü
lehenik zankhotik
odola behera
eraits dakizün bürütik (Pantzart)**
- 351 **Behar zünüke orai
sangre bat zankhotik
ezpadüzü odola
arras harritürik (Malku ta Malkulina)**

Kolpe eta zauriak

Zaurien azterketa eta *praetium doloris* bat agertzen zaigu Pantzarten dokumentuetan oso gutti aurkitzen dena, salbu hain zuzen antzerki hortan eta Zuberoako foruan.

Foruak diona.

Jakes Belak 1667.an dio *ordaintzeaz* bi zauri mota daudela legearen aldetik desberdin direnak pakatzekotan eta karioago dela desleialtasunez eginikakoa eta gaineratzen du, ohitura zaharrez, hogeï sos, Hogeï Morlaseko sosen ordaintzen zina hiru eliza ta elizatzotan egiten dela Zuberoan. Ematen zen dirua dolorearen gatik eta barberuaren ordaintzeko zen, lehen diru bezala, pentsionea kondatu gabe.

Eta neurtzeaz dio foruak: "*Legezko zauria hau da, barberuek neurriak hartzekotan diotena: luzean ontza batekoa edo kana bostgarrena. Neurtzeko lau zatitan, lau aldiz egin behar da, erditan zulo txuri bat utziz*".

Astolasterrak, berriz:

**Barberari errozu jin dadin
plagen estatüarekin
jaun horiek falta gabe
nahi düela ikhusi.**

Barberuak ordaindu arte ez luke eman nahi estatua, azkenean irakurtzen da frantsesez, euskaraz ezarri genuena:

“Nik Nudigas Jauna ikusi dudala egiaztatzen dut, hirur erpuru luze ta lau zabal duen zauria aurkitu diodala buruan... zauri hori Phantzart jaunak egin dio ta nire sendaketa, sendagailuentzat zor zaizkit hoge ta hamar pistola.”

Euskaraz jarraitzen du:

**ezpada osatzen (zikiratzen) Phantzart
debrüek zutie eramanen**

Baztangak eta txertazeak

Pikotek edo baztangak izutzen zituen jendeeak, batikbat andereak, begi-tartean uzten zituen orbain zulo txikien gatik huna lehenik seriozki aipatzen zen, gero hurrengo ahapaldian trufara iragaiten, alegia izterren artetik txertatua izari dela:

Barbera 348 **Ai! Ei eta anderea!**
pikotak heltü zereitzü
ageri düütüzü elkhiten
bilhoa bezain üsü (Malku eta Malkulina)

Arieder 349 **Jauna eztüzü posible**
eztit pikotarik
txartatürik nüzü mila aldiz,
bi azpien artetik (Malku eta Malkulina)

Ez ditugu gure ikerlan luzean aipatu sendakuntzazko praktika zahar guziak hemen azalduko, baina zuberotar zaharrentzat badirudi egunoroko bizitza zela karkaza iturri ederrena. Agian parre minegingarria, eta gaiztoa kanpotarren gandik hartu dugunean urte askotarako gure buruez irri egiteko ohiturak galdu ditugu.

Ondorioz

Zuberoan, gaur, kantoreak egiten dira beti, berdurak ere bai noizpeinka. Moda zaharreko tzintzarrotsik ez da egiten gehiago. Egiazko astolasterrak, 1936.an eman zituen Leon Sallaberek Ezpeize-Ündurainen, *Piarres eta Katixa* izenburuarekin. Azken testu hori Junes Caseneve Harigileren eskuetan dago Lehenagoko astolasterrek inor mindu gabe arrakasta bat izan dezakete. Badi-rudi 1938.an Lakarrin ere eman zela. Behin, Germain Lexardoi zenak astolaster zahar bat, inoren izena ukitzen ez zuena, berriz emanarazi zuen, 1979.an. Mas-karaden karietara berritan eman zen Barkoixen.

Halaber politikazko astolaster berria eman nahi izan zuen Junes Casenave Harigilek duela bederatzi urte Iraultzaren jakobinismoaren salatzeke. Hamar bat lagun hartu zituen jokulari izateko baina ikusgarria eman baino bi hilabete abertzale politikazko egitekotan sartu ziren eta antzerkia utzi. Hau da Zuberoako azken astolaster hautsiaren kondaira laburra. Testua beti egilearen eskuetan dago eta Mauleko *Miroir de la Soule* agerkariak zatika argitaratu zuen, *Mila zazpi ehun eta lautanhogeita bederatzi* izenarekin. Egileak berriki erran bezala, antzerkiaren aurretik satanak buhame dantzetan agertzen ziren eta gero komedia hasi baino lehen, Iraultzaren satiraz "khantoreak". Testua bera ohitura zaharrez pastorala baten gisa idatzia zen. Bost pertsonaia zituen, haietarik hiru zuberotarrak. Herriz herri eman behar zen. Oren bat eta erdiko emankizuna zitekean.

Jakina, Zuberoako lehengo eta gaurko maskaradetan eguneroko bizitza agertzen da, gizarte kritika badago, baina mugatua nintzenez beste lekukotasun emaile antzerki eta parantzerkietara jo dut. Hortaz gainera François Fourquetek eta Iñaki Mozosek lan onik egin dute eta Dicharry zuberotar gaztea dabila orain testu horien aztertzen.

Gaur erran dezakegu gizarte ez dela hain gogorra sexuaren inguruko legehausteen aurka, baina gizarte kritika orokorki ez da hila, aski bizia da Zuberoan maskaradetan ikerketek erakutsi duten gisa, Kepa Larrinoak aipatuko dizuen bezala. Nafarroa Beheran, politikazko tobera mustra onak ematen dituztenean, hala nola *Amikuzeko tobera*, halaber Hirigoyen anaiek eta Antton Lukuk tobera eredueta idatzitakoak, ohitura ez da galdua; galarrots eta toberez nik baino hobeki hitz egingo dizuete, bihar.

Badakigu ere urte askotan nafartartu testu batekin Pantzart tragikomedia Iruñean ematen zela urtero. Noiz Zuberoan zuberotar testu zaharrarekin?

ERABILITAKO IDAZKIAK

FOURQUET, F.: *La mascarade d'Ordarp*, BMB, 129 zbk, Baiona, 1990.

HARDOY, J.B.: "Instruccionia ou Instruction pour la mise en scène des parades charivarique", *Gure Herria*, Baiona, 1923, 311-325.

MOZOS MUJIKA, I.: *Ihauteria euskal literaturan*, Eusko Ikaskuntza, Donostia, 1986.

PEILLEN, Tx.: "Euskal Antzerki zaharrenak", in *Euskera XXVI*, Bilbao, 1981.

PEILLEN, Tx.: "Komiko baliapideak Zuberoako herri literaturan", in *Antzerti*, Donostia, 1985.

PEILLEN, Tx.: "Herri-sendakuntza eta sendagingoa Zuberoan", *Anuario de Eusko Folklore*, t. 39, 1994-1995, Donostia/San Sebastián, 1998.

PEYREGNE, Léonce: *Casaurang de Lanne et son adaptation "Mardy-Gras" de la pastorale basque* (Pantzarten bearnes itzulpena 1802.koa).

URKIZU, P.: *Euskal antzertia*, Antzerti, Donostia, 1987.

URKIZU, P.: *Zuberoako irri teatroa*, Astolasterrak, Donostia, GK, 1988.

URKIZU, P.: *Zuberoako irri teatroa*, Izpegi argitaletxea, Baigorri, 1998.